
Problém relevance v tematicky orientovaném biografickém interview: případ orálněhistorických životopisných rozhovorů*

MARTIN HÁJEK**

Fakulta sociálních věd UK, Praha

MARTIN HAVLÍK**

Ústav pro jazyk český AV ČR, v.v.i, Praha a Fakulta sociálních věd UK, Praha

JIŘÍ NEKVAPIL**

Filozofická fakulta UK, Praha

The Problem of Relevance in Thematically Oriented Biographical Interview: The Case of Oral History Interviews

Abstract: The thematically oriented biographical interview (TOBI) is a research tool used frequently in contemporary qualitative research. Compared to other interviewing techniques, its main advantage is its combination of a thematic focus and sensitivity to the perspective of the interviewee. The authors demonstrate that TOBI is made up of several constituents: first, it is a speech infrastructure (comprising a conversational and a narrative component), and second, it encompasses three kinds of relevance (biographical relevance, identity relevance and specific thematic relevance). The main part of the article is devoted to an analysis of the types and forms of relevance that occur in the corpus of oral history biographical interviews. The analysis shows that, contrary to the common effort of researchers to increase the significance of a respondent's testimony by emphasising the specific thematic relevance, the biographical and identity relevances are equally important for successfully capturing the actor's perspective and smoothly conducting a TOBI. In their explication of relevance and its forms the authors draw on the theory of relevance developed by Alfred Schütz.

Keywords: qualitative methodology, biographical interview, narrative, relevance, hypothetical relevance, Alfred Schütz, oral history

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2014, Vol. 50, No. 1: 29–56

DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/00380288.2014.50.1.32>

* Článek je výsledkem řešení grantového projektu P404/10/0790 financovaného Grantovou agenturou České republiky. Děkujeme Petru Kaderkovi, Jakubu Mlynářovi a dvěma anonymním recenzentům za podnětné kritické připomínky.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Martin Hájek, Ph.D., Institut sociologických studií, Fakulta sociálních věd UK, U Kříže 8, 158 00 Praha 5 – Jinonice, e-mail: hajek@fsv.cuni.cz; nebo Mgr. Martin Havlík, Ph.D., Ústav pro jazyk český AV ČR, v.v.i., Letenská 4, 118 51 Praha 1, e-mail: havlik@ujc.cas.cz; nebo doc. PhDr. Jiří Nekvapil, CSc., Filozofická fakulta UK, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1, e-mail: jiri.nekvapil@ff.cuni.cz.

Interview (dotazování) jako výzkumná technika sběru dat má v sociálním výzkumu již několik desetiletí významné postavení. Populární je interview dlouhodobě nejen v sociálním výzkumu, např. v sociologii, ale i ve společnosti obecně – Atkinson a Silverman dokonce před lety označili současnou společnost jako „interview society“ [Atkinson, Silverman 1997, 1998]. Historicky to ovšem neproběhlo tak, že by tato sociologická technika pronikla do společnosti a zdomácněla tam, ale právě naopak: interview se dostalo do sociologie tím, že běžný rozhovor byl formalizován za účelem vytvoření vhodného výzkumného nástroje. Nicméně tato formalizace nikdy neodstranila onu přirozenost rozhovoru, kterou lidé znají z běžného života a vnášejí ji i do výzkumných interview. Z toho důvodu se stal výzkumný rozhovor (interview) v rámci sociálních věd předmětem mnoha reflexí a kritických úvah. Reflexe probíhala po dvou liniích. První se týkala skutečnosti, že v interview se nepřenáší informace podle schématu stimul–reakce; komunikace není pouhým zobrazováním světa – rozhovor je vždy řečovým *jednáním* [srov. Auer 2014]. Druhý směr reflexe se týkal *smyslu*, který je v rozhovoru vytvářen v interakci tazatele s respondentem v konkrétním situačním kontextu, a nelze ho proto jednoduše přenést mimo tento situačně-interakční kontext pomocí systému kódů [Mishler 1986; Wooffitt, Widdicombe 2006; Auer 2014].

Pro tyto problémy byla vytvořena určitá řešení, která se je snaží minimalizovat, nebo alespoň reflektovat. V kvantitativní a kvalitativní metodologii probíhala diskuze odlišně [pro reflexi dotazování v kvantitativním výzkumu srov. Fowler, Mangione 1990]. V tomto článku se budeme věnovat kvalitativnímu výzkumu, tzn. rozhovoru v podobě otevřených otázek, jimiž se nesnažíme respondenta (komunikačního partnera) přimět odpovídat určitým poměrně striktně vymezeným, standardizovaným způsobem (např. ano, ne, nevím), nýbrž mu ponecháváme relativní volnost v odpovídání [k rozdílu mezi otevřenými a uzavřenými otázkami viz Clayman, Heritage 2002; Heritage 2002; u nás Müllerová 1982].

Hlavní osa, se kterou kvalitativní výzkumné dotazování operuje, je „otevřenost–strukturovanost“ rozhovoru. Čím otevřenější otázky a volnější rozhovor, tím více je zachycena aktérská (emická) perspektiva, ale tím méně lze srovnávat výpovědi z různých rozhovorů. A naopak, čím více nutíme dotazovaného svými otázkami k úzce vymezeným odpovědím, tím méně budou tyto odpovědi postihovat jeho vlastní perspektivu. Jednou z technik, která, zdá se, vhodně propojuje strukturovanost s aktérskou perspektivou, je narativní interview orientované na životní zkušenost vypravěče [Schütze 1987; Mishler 1986; Holstein, Gubrium 1995; Brockmeier, Carbaugh 2001]. Vyprávění (části) životního příběhu plně zachovává aktérskou perspektivu, současně však dodává rozhovoru určitou míru strukturovanosti, neboť nutí vypravěče uspořádat události, zkušenosti a názory do podoby koherentního příběhu; vyprávění může také udržovat tematickou vazbu na vypravěče jakožto hlavní postavu vyprávění, která vstupuje do kontaktu s dalšími z hlediska vypravěče významnými postavami.

Klasickou a v rámci našich úvah vyhraněnou technikou stavějící výlučně na generativní síle biografického vyprávění a záměrně omezující úlohu tazatele

jen na povzbuzování k vyprávění je (auto)biografické narativní interview, které metodologicky rozpracoval Fritz Schütze [1987, 1992, 1999, 2007; Glinka 1998]. Vypravěč příběhu mluví o těch rysech událostí, které jsou relevantní vzhledem k jeho životní perspektivě, a tazatel tyto relevance nemá ovlivňovat. V důsledku toho však takové interview nelze použít k výzkumu tématu, které vypravěč – sám od sebe, bez předchozího zvýznamnění výzkumníkem – za relevantní součást své biografie nepovažuje nebo považovat nechce nebo které se s autobiografií vypravěče tematicky překrývá jen částečně. Proto se častěji setkáváme s narativními rozhovory, ve kterých je biografie využita jen jako jakýsi pomocný nosič pro výzkumné téma. Namísto přímé otázky na zkoumaný problém (např. „*Vyprávějte mi prosím o tom, jaké je to být lékařkou působící v cizí zemi*“), využije výzkumník generativní schopnost biografického vyprávění („*Vyprávějte mi prosím o tom, jak jste se stala lékařkou*“) s očekáváním, že respondentka se k danému tématu dostane sama, pokud je pro ni biograficky relevantní; pokud ne, nasměruje ji výzkumník návodnými otázkami. Vychází se přitom z předpokladu, že životní vyprávění umožní dotazovanému vyjádřit roli, kterou má studované téma v jeho životě, a to jak z hlediska faktických okolností, tak i hodnocení [Squire 2008].

V našem článku budeme tuto výzkumnou strategii formulovat jako problém relevance: v narativním interview dochází podle okolností k určitému průniku systémů relevancí tazatele a respondenta a klíčovou otázkou je, jak tento průnik učinit co největší. Prakticky se to děje v interakci výzkumníka a respondenta prostřednictvím explicitního stanovení tématu rozhovoru. Takto uskutečňované dotazování lze proto označit jako *tematicky orientované biografické interview* (TOBI). Příklady použití můžeme najít v domácích i zahraničních výzkumech [Andrle 1996, 1999; Palečková 2000; Havlíková 2010; Atkinson 1997; Rosenthal 1998; Messerschmidt 2004; Andrews 2007 aj.].

Cílem tohoto článku není zabývat se praktickými stránkami provádění TOBI [k tomu viz Schütze 1992, 2007; Kvale 1996; Kvale, Brinkmann 2009; Wengraf 2001], nýbrž pomocí teorie relevance Alfreda Schütze [zejm. 1970, 2011] analyzovat ty relevance, které tento hojně využívaný druh výzkumného rozhovoru konstituují a kterým zatím byla věnována jen okrajová pozornost. Je-li snahou výzkumníka vytvořit dočasný průnik mezi jeho systémem relevancí, daných specifickým tématem výzkumu, a systémem relevancí dotazovaného, mohlo by se zdát, že optimální by bylo omezit interview jen na specifické téma výzkumu, které by bylo vypravěčem zpracováno ve formě vyprávění vlastní životní zkušenosti. Každé vyprávění vytváří nějakou zápletku, která tematizuje určitou skutečnost nebo skutečnosti, a přáním a snahou výzkumníka je, aby vypravěč skrze svůj životní příběh tematizoval skutečnosti, které jsou pro výzkum relevantní. V uvedeném případě tématu profesního uplatnění lékařky v zahraničí by – optimálně – respondentka vyprávěla svůj životní příběh tak, aby jeho osou, případně onou pověstnou červenou nití, bylo zkoumané téma („*Víte, já jsem už od studií věděla, že budu léčit někde jinde, odjakživa mne lákala cizina*“) a ostatní témata (např. současný stav profese, politická situace v době dětství, koupě chaty v horách, hluchní sou-

sedě v domě, nezdařená svatební cesta, aktuální zdravotní stav apod.) by byla potlačena, nebo alespoň zůstala na okraji. Přání, aby TOBI bylo „hlavně o tom, co zkoumáme“, lze přirovnat k přání prospektora, který sní o objevení zlaté žíly. V případě TOBI je toto přání nejen naivní, protože význam toho, o čem se vypráví, je účastníky interview průběžně vyjednáván [Bamberg 2012; v jiném kontextu Eco 2010], ale i zavádějící, protože – jak ještě ukážeme – k uskutečnění TOBI je zapotřebí, aby se v rozhovoru uplatňovalo vícero relevancí. Při obhajobě této teze vyjdeme jednak z teorie relevance Alfreda Schütze, kterou aplikujeme na situaci výzkumného rozhovoru, a jednak využijeme zkušenosti z vlastního výzkumu orálněhistorických životopisných vyprávění, který jsme prováděli v posledních letech [viz Hájek, Havlík, Nekvapil 2012].

Následující text má tuto strukturu. Nejprve představíme formalizované vyjádření tematicky orientovaného biografického interview. Poté popíšeme jeho základní infrastrukturní rysy, které sice nejsou neznámé, ale málokdy jsou zpracovány systematicky a konzistentně. Druhou část článku uvedeme stručným představením Schützovy teorie relevance a přejdeme k hlavní části, která je věnována systémům relevancí v TOBI, a to na příkladu orálněhistorických životopisných vyprávění. V závěru se vrátíme k úvodní otázce záměrného zvětšování průniku relevancí výzkumníka a respondenta (vypravěče) a zformulujeme vlastní stanovisko.

Základní složky tematicky orientovaného biografického interview

K formálnímu vyjádření základních komponentů TOBI navrhuje tuto formuli:

$$(I_{\text{nar}} + I_{\text{kon}}) \times (R_{\text{bio}} + R_{\text{id}} + R_{\text{spec tem}}) = \text{TOBI}$$

Jako I jsme označili řečovou *infrastrukturu* (narativní a konverzační); R je *relevance* (biografická, identitní a specificky tematická). Závorky znamenají, že vůči prvkům mimo závorky vystupují prvky uvnitř závorek jako celek. Znaménko $\times$ (krát) vyjadřuje skutečnost, že absence *všech* prvků uvnitř závorek znamená selhání celé události. Znaménko $+$ (plus) znamená součet.

Z teleologické perspektivy lze tuto formuli charakterizovat takto: aby mohlo výzkumné interview zdárně proběhnout, musí být dosaženo úspěchu jak na úrovni řečové infrastruktury, tak na úrovni relevance; selhání jedné úrovně jako celku způsobí, že interview se neuskuteční nebo bude přerušeno – v každodenním jazyce to lze vyjádřit tak, že účastníci nenašli společnou řeč: buď spolu neuměli mluvit, nebo nevěděli, o čem mají mluvit. Řečová infrastruktura TOBI se opírá o narativní a konverzační složku, které se sice mohou prakticky vzájemně doplňovat, ale primárně jsou ve vztahu konkurence; tazatel přerušuje vypravěče otázkou, aby vyprávění lépe porozuměl, vypravěč může odpovídat opakováním nebo reformulováním určitého úseku vyprávění apod. [Norrick 2000: kap. 2]. Relevance jsou v interview vícečetné (jak na straně tazatele, tak vypravěče), ale jejich

společný výskyt nemá podobu konkurence, nýbrž symbiózy; lze mluvit současně o svém životě i o historii země a zároveň vytvářet svou narativní identitu. Specifickým tématem v TOBI může být cokoliv, o čem očekáváme, že je nezanedbatelnou a dlouhodobou součástí životní zkušenosti respondenta (duševní nemoc, sexualita, používání jazyků, emigrace, historická minulost apod.). Toto téma vytváří různé druhy TOBI, např. téma historické minulosti dává vznik (orálně)historickým biografickým interview (viz dále). V následujícím textu se pokusíme jednotlivé aspekty, prvky a dynamické vztahy mezi nimi podrobně vysvětlit, přičemž v popředí našeho zájmu bude otázka relevance.

Infrastruktura

Infrastrukturu v kontextu analýzy TOBI můžeme vymezit jako soubor řečových postupů, které umožňují účastníkům interakce (plynule) komunikovat; v rámci této infrastruktury rozlišujeme narativní a konverzační složku. Koncept infrastruktury zavádíme v návaznosti na Relieuho a Brocka [1995: 78], kteří jím označují „soubor implicitně a široce používaných postupů, které umožňují připsat promluvám hodnotu veřejně dostupných jednání a současně udělit těmto jednáním veřejně určitelné řečové významy“. Zjednodušeně řečeno, infrastruktura umožňuje účastníkům i analytikům určit, jaké (komplexní) jednání probíhá nebo proběhlo; může jít o konverzaci, vyprávění, výklad, vtip apod. Veřejnou dostupností jednání se zde míní především to, že jednání jsou v etnometodologickém smyslu „prakticky vysvětlitelná“ (*accountable*), a tudíž všichni účastníci se na ně mohou orientovat. V případě konverzace (rozhovoru) je klíčovým prvkem střídání replik,¹ ve vyprávění rozvíjení zápletky vypravěčem, ve vtipu překvapivá pointa apod. Infrastruktura zahrnuje rovněž aspekty sociálního prostředí, zejména postupy, jimiž se aktéři organizují. Z infrastrukturního pohledu je proto důležitá i domluva účastníků ještě před začátkem TOBI, kdy se vymezují účastnické role a způsoby, jakými bude interview probíhat.

Narativní složka infrastruktury

TOBI je formou narativního interview, jehož cílem je překonat omezení schematu otázka–odpověď. Respondenti nemají pouze odpovídat na tazatelovy otázky, mají především vyprávět. Repliky respondentů proto bývají výrazně delší než repliky tazatelů. A pokud respondent vypráví relevantně (viz níže), má průběh interview pod svou kontrolou, neboť neposkytuje tazateli důvod, aby svými dotazy jeho vyprávění ovlivňoval.

¹ To je zřejmě podstatnou složkou „sekvenční infrastruktury rozhovoru“, jak naznačuje Schegloff [1988: 61]. Oproti tomu u Schegloffa [2006: 70] je interakce infrastrukturou institucí.

Pro charakterizaci narativní infrastruktury v TOBI jsou k dispozici dva významné přístupy: strukturální a hermeneutický.² Strukturální přístup je nejlépe reprezentován Labovovým modelem úplného narativu, který je tvořen sekvencně vázanými narativními a volnými nenarativními větami a který obsahuje šest makrostrukturálních prvků (abstrakt, orientace, komplikace, evaluace, výsledek, kóda) [Labov 1972]. Když vypravěč začne vyprávět orientační segment, je na posluchači, aby ho nechal vyprávět do té doby, než se dostane k výsledku; kódou dává vypravěč najevo, že vyprávění je u konce a předává slovo tazateli. Pokud například tazatel vypravěče přeruší ve fázi komplikace nebo výsledku vyprávění a otázkou změni téma, může to vypravěč považovat za porušení dohody o použití narativní infrastruktury a zdárný průběh TOBI bude ohrožen. Na druhou stranu pokud sám vypravěč, aniž by to zdůvodnil, narativ nedokončí, dává tím tazateli legitimní podnět k otázkám směřovaným na důvody přerušování vyprávění. Narativní infrastruktura rovněž umožňuje vypravěči definovat skrze evaluační segmenty vyprávění svou identitu; tato narativně konstruovaná identita má důležitou roli pro pokračování interview, protože vymezuje, jaké události se stávají pro vyprávění relevantní (viz dále).

Druhým přístupem, kterým lze vystihnout narativní infrastrukturu, je Ricoeurův integrativní hermeneuticky orientovaný model vyprávění [Ricoeur 2000]. V tomto modelu obsahuje narativní infrastruktura tři mimetické (figurační) momenty, které jsou podmínkou pro úspěšné vyprávění: (1) vypravěčovo chápání světa jako smysluplného dění, které se může stát předmětem narativní interpretace (prefigurace); (2) samotný vyprávěný příběh, ve kterém je dění světa vypravěčem zakódováno do specifického žánru symbolické komunikace – narace, vyznačující se zápletkou (konfigurace); (3) interpretace vyprávění posluchačem jako svého druhu nové dění (refigurace) [bližší viz Hájek, Havlík, Nekvapil 2012: 210–213]. Pro úspěšný průběh TOBI je tedy důležité, aby (a) vypravěč disponoval předporozuměním světu jako smysluplnému a organizovanému dění s existujícími strukturami relevancí, protože bez tohoto předporozumění nelze vytvářet vyprávění; (b) vypravěč byl schopen organizovat vyprávěné události do kauzálních řetězců epizod příběhu spojených určitým tématem (biograficky, identitně či specificky výzkumně relevantním); (c) posluchač (tazatel) na základě vlastní osobní i odborné zkušenosti a vědění dokázal interpretovat vyprávění jako smysluplnou životní zkušenost vypravěče. Ne vždy jsou všechny tři podmínky splněny. Můžeme se setkat s tím, že vypravěč nenalézá v dané situaci relevantní téma pro vytvoření příběhu svého života, a z tohoto důvodu není schopen vyprávět. Řidčeji se stává, že vyprávění přejde v konverzaci, protože tazatel neporozumí zápletce vyprávění a začne klást otázky, které vyprávění přeruší tak, že se ho už nepodaří nastolit [Tannen 1978].

² V úvahu připadá i interakcionistický přístup [viz Hájek, Havlík, Nekvapil 2012; srov. i De Fina, Georgakopoulou 2012: 86–124], který je však bližší konverzační složce infrastruktury, a proto se o něm zmíníme v následujícím oddílu. K jazykové interakci, jak je konceptualizována v různých společenskovědních oborech, podrobně viz Auer [2014].

Konverzační složka infrastruktury

Jak už jsme uvedli výše, TOBI jakožto výzkumný nástroj se vytvořilo formalizací přirozených rozhovorů, a proto si uchovává některé jejich rysy. Z hlediska konverzační analýzy je TOBI druhem institucionálního rozhovoru, který lze popsat a vystihnout jako specifické střídání replik tazatele a respondenta – charakter replik je předem („institucionálně“) dán podle rolí účastníků rozhovoru: tazatel se většinou táže, respondent vypráví, resp. odpovídá [srov. Heritage, Clayman 2010].

Ve hře však není jen mechanismus střídání replik mluvčích. Aby se mohli mluvčí v rozhovoru vystřídat, je třeba, aby alespoň do určité míry spolupracovali. Principy takové interakční spolupráce formuloval Grice [1975]. Kromě obecného kooperačního principu („Ať je tvůj příspěvek k rozhovoru takový, jak je to žádoucí v kontextu, v němž se vyskytuje, s ohledem na akceptovaný účel a směr konverzační výměny, do níž jsi zapojen“ [ibid.: 45]) vymezil čtyři kategorie maxim, na které se účastníci rozhovoru orientují: (1) kvantita („Ať je tvůj příspěvek tak informativní, jak je právě třeba“); (2) kvalita („Neříkej to, co považuješ za nepravdivé, ani to, pro co nemáš dostatečné důkazy“); (3) relace („Mluv k věci; buď relevantní“); (4) způsob („Vyhýbej se výrazovým nejasnostem, víceznačností, buď stručný a mluv uspořádaně“). Tyto maximy však nesmíme považovat za pravidla, kterými by se účastníci rozhovoru řídili, ale za základní normativní orientace mluvčích. To znamená, že mluvčí mohou tyto maximy i očividně porušovat (a také tak často činí), a tak komunikovat významy (tzv. implikatury), které nelze odvodit jen ze slovníkových a gramatických významů vyřčených slov.

Specifičnost TOBI jakožto institucionálního rozhovoru se projevuje v tom, v jaké míře bývají jednotlivé Griceovy maximy kooperace dodržovány. Pro tazatele je respondentovo vyprávění životních zkušeností zpravidla natolik důležité (jako zdroj dat), že důsledně nelpí na dodržování maxim kvantity a způsobu (zejména „Vyjadřuj se stručně, vyhni se zbytečné rozvlácnosti!“ a „Mluv uspořádaně!“), ani maximy kvality. V návodu k provádění orálněhistorických biografických rozhovorů se proto uvádí: „Nepouštějte se do debat ohledně výpovědi, která se vám zdá být nepravdivá. Namísto toho se zaměřte na získání co největšího množství informací, které badatelům umožní vytvořit pravděpodobnější rekonstrukce.“ [Vaněk, Mücke, Pelikánová 2007: 198] Na základě našich pozorování lze souhrnně říci, že orientace na maximy kvality, kvantity i způsobu není pro účastníky TOBI zásadní; důležitější je, aby respondent vyprávěl o svých životních zkušenostech, které jsou větší či menší měrou relevantní pro téma výzkumu. Jinak řečeno, výše uvedené maximy účastníci TOBI podřizují maximě relace, tj. „buď relevantní“ (podrobněji viz dále).

Jiným aspektem spolupráce mluvčích, který ovlivňuje sekvenční, kategorizační a tematickou organizaci rozhovoru, je obecná orientace mluvčích na zdvořilost (maxima „buď zdvořilý“), kterou lze v goffmanovském duchu reinterpretovat jako ohled na tvář komunikačního partnera, ale nepřímou i jako ohled na zachování vlastní tváře [Goffman 1967; Brown, Levinson 1987]. Práce na zachování tváře (face work) se v TOBI uplatňuje velmi významně, neboť lidský život

přináší nejen události a zkušenosti, na které jsou lidé hrdí, ale i takové, za které se stydí. Ohledem na tvář respondenta lze objasnit to, že tazatel některé relevantní otázky raději nevysloví; respondent zase z důvodu zachování své tváře někdy vysvětluje své jednání v minulosti, případně se ve vyprávění nějakému relevantnímu jednání či relevantním událostem vyhne [srov. Goffman 1967: 15n.].

Vztahy v rámci infrastruktury

Ačkoliv si obě infrastrukturní složky, tj. narace a konverzace, v zásadě konkurují, mohou v TOBI neproblematicky koexistovat a případně se doplňovat – pokud vypravěč neví, jak pokračovat (vyprávění se „zadrhne“), lze ho několika konverzačními replikami povzbudit nebo mu poskytnout námět na jiné vyprávění. A naopak: když tazatel neví, na co se zeptat, ponechá dočasně vypravěče jeho příběhu, i když o jeho relevanci pro účel výzkumu může pochybovat. V extrémních případech se může stát, že vlivem okolností nebo aktérů některá ze složek infrastruktury převládne a interview se stane víceméně narativním monologem, nebo naopak konverzací bez výrazných narativních struktur. Ale ani jedna z těchto krajností neznamená zásadní ohrožení probíhajícího TOBI. To nastane až tehdy, pokud selžou obě dvě složky, jak konverzační, tak narativní; např. vypravěč namísto vyprávění uskutečňuje odborný výklad nebo neví, jak o svém životě vyprávět, a současně tazatele nenapadá, na co se zeptat, resp. na své otázky dostává jen krátké nebo ironické odpovědi nebo je odpovědi pouze respondentův smích [Nairn at el. 2005]. To v zásadě znamená ukončení rozhovoru.

Relevance

Poté, co jsme popsali infrastrukturu narativního interview, můžeme s určitou nadsázkou prohlásit, že z pohledu výzkumníka (uživatele záznamu interview) je infrastruktura rozhovoru, tj. řečové postupy, které organizují aktéry a jejich vypovídání, sice důležitá, ale spíše nezajímavá; to, co ho zajímá, jsou *relevantní* informace, které záznam interview poskytuje. Proto nyní obrátíme pozornost k problému relevance. Tato problematika je v sociálních vědách obecnější než problematika výzkumného interview, a proto čtenáře nejprve seznámíme s pojetím relevance a následně přejdeme k výzkumným interview.

Relevance v žitém světě

Asi nejznámější sociologická teorie relevance pochází od Alfreda Schütze. Schütz ji nezpracoval systematicky, několikrát se k ní vracel, ale nikdy ji nedokončil.³

³ Základní prací je Schütz [1970, resp. 2011], což je obsáhlý nedokončený fragment. Instruktivním souhrnem je Schütz [1966]. Marginálně je problematika relevance zmíněna i ve

Možná i z toho důvodu, že problém relevance považoval od počátku za nejdůležitější a zároveň i nejobtížnější téma sociologie a všech věd o kultuře [Schutz, Luckmann 1974: 183]. Jádrem problému relevance je totiž hledání odpovědi na otázku, proč právě to či ono se stává pro člověka v dané situaci důležité či významné, co člověka zajímá v kontextu jiných věcí, které by ho mohly zajímat, ale z nějakého důvodu ho nezajímají, tedy co je *relevantní*. Řečeno v termínech fenomenologické psychologie, co se v proudu zakoušení světa stává tématem, na které se soustředí pozornost člověka, a co naopak pozadím, kterému pozornost věnována není. Schütz jako (provizorní) řešení nabízí rozlišení několika druhů struktur relevancí, které se objevují v realitě žitého světa: tematickou, interpretační a motivační [Schutz 1970: 26–52; Schutz, Luckmann 1974: 186–229].

Tematická struktura relevance se vztahuje k tomu, že určitý vnímaný předmět světa (mezi množstvím jiných předmětů) přitahuje pozornost člověka, zajímá ho. Tento zájem může být buď vnucený, nebo motivovaný. Například neznámý předmět ve známém prostředí se vnucuje naší pozornosti nebo nás někdo na určitý předmět upozorní a tím přiměje k tomu, abychom předmětu věnovali pozornost. Některé předměty se mohou naopak stát relevantní teprve na popud naší vůle (motivovaný zájem), například kniha, kterou se rozhodneme přečíst.

Druhým druhem struktur relevance, který Schütz vymezuje, je relevance interpretační, kterou předmět získává, když se ve vztahu k našemu stávajícímu „příručnímu“ vědění stane problematickým; například určitý text se může stát interpretačně relevantním (tzn. stojí za to ho prozkoumat) na základě naší znalosti jiných textů, které pojednávají o tomtéž tématu, ale zdá se, že z nich vyplývá něco jiného. Podobně jako u předchozího typu relevance můžeme rozlišovat vnucený (nemotivovaný) a dobrovolný (motivovaný) způsob nabytí relevance.

Motivační struktury relevance mají přímou návaznost na Schützovo rozlišení „motivů aby...“ a „motivů protože...“. Ve výše uvedeném příkladu knihy, kterou se rozhodneme číst, se stává její text relevantní nejen co do jeho intertextuality, ale rovněž jako předmět realizace našeho projektu čtení – otevřeme knihu, *abychom* ji četli, *abychom* se dověděli nějakou důležitou informaci, *abychom*... atd. Na druhé straně „motivů protože...“ jsou spojeny s biografickou situací člověka a činí určité předměty světa kolem něj relevantní ve vztahu k tomu, co je usazeno v jeho životní zkušenosti; člověk se např. rozhodne koupit si knihu autora na základě své dosavadní dobré zkušenosti s knihami, kterých byl dotčený spisovatel autorem („protože se mu jeho knihy líbily“).

slavném Schützově esejí „Multiple Realities“ [Schutz 1962]. Detailní pozornost je relevanci věnována v jedné kapitole textu Schütze a Luckmanna [1974: 182–229]. Z hlediska utváření české terminologie je užitečné nahlížet i do německých překladů či originálů, zejm. Schütz [1971] a Schütz, Luckmann [1979]. Českou a slovenskou terminologií Schützova díla se zabývají Alijeva a Tížik [2012: 498–510] – dodáváme, že tato kniha je výběrem ze studií A. Schütze, vedle toho však obsahuje i původní schützovské studie slovenských a českých autorů (k problému relevance se zde explicitně vztahuje Alieva [2012]). Za zmínku stojí také to, že z hlediska jazykové interakce se A. Schützem podrobně zabývá P. Auer v knize, která je nově k dispozici i v češtině [viz Auer 2014].

Všechny tři systémy, resp. struktury relevancí⁴ – tematická, interpretační a motivační – se v lidském jednání vyskytují pospolu a nelze určit některý z nich jako primární. Uvedené tři systémy jsou totiž jen třemi aspekty jedné množiny jevů. Kterýkoli z těchto tří systémů relevancí se může stát východiskem změn v kterémkoli z ostatních dvou [Schutz 1970: 70, 71]. Jako komplex mají systémy relevancí největší význam při řešení nerutinních, netylizovaných „problémů“ žitého světa tím, že umožňují člověku transformovat nové a neznámé do „starého známého“. Systémy relevancí se tak podílejí na vytváření typizací každodenního života, protože poskytují nutný významový kontext pro situačně vhodná řešení problémových situací. Každá typizace žitého světa proto obsahuje rovněž odkaz na svůj původ v problémové situaci konstituované souhrou tří systémů relevancí [Schutz, Luckmann 1974: 231].

V každodenním životě je relevantnost jevů, s nimiž přicházíme do kontaktu, často jen hypotetická. Relevantní se stanou teprve „za podmínky, že...“ („provided that...“). *Hypoteticky relevantní* jsou tedy takové skutečnosti, jejichž (míra) relevance je v daném okamžiku nejasná a nějakým způsobem se teprve (postupně) vyjeví. Když v noci uslyšíme ze zahrady neobvyklý šramot, je otázkou, zda mu věnovat další pozornost, nebo ne. (Přijmout ho jako relevantní téma, a tedy ho učinit interpretačně relevantním? – Neboť je i motivačně relevantní: je to zloděj, nebo pouze zatoulaná kočka?) Problém „platnosti“ hypotetických relevancí lze často vyřešit pouhým čekáním, zda se potvrdí, nebo zda se prokáže jejich neplatnost. Zásadní je tedy pro ně časová dimenze. Hypotetické relevance v sobě zahrnují všechny hlavní druhy struktur relevancí (tematickou, interpretační i motivační) a dobře dokládají, jak v konkrétních případech bývá obtížné hlavní druhy struktur relevancí od sebe odlišit [Schutz, Luckmann 1974: 195–196, Schutz 1970: 108–110].

Poněvadž typizace (typické způsoby řešení typických situací typickými aktéry) jsou pilířem intersubjektivně konstituovaného žitého světa, je pro Schütze jejich vznik skrze struktury relevancí klíčový proces. Nezastupitelnou roli v tomto procesu má jazyk, který „může být chápán jako sedimentace typických zkušenostních schémat, která jsou ve společnosti typicky relevantní“ [Schutz, Luckmann 1974: 234]. V tomto smyslu je legitimní považovat mezilidskou komunikaci za jednání, ve kterém se problém relevance – zejména vzhledem k potřebě odhadnout strukturu relevancí komunikačního partnera – stává naléhavý [Straßheim 2010].

Vlivnou teorií relevance v komunikaci, která je v jistých ohledech kompatibilní a komplementární k Schützově teorii relevance, je teorie relevance Sperbera a Wilsonové [Sperber, Wilson 1986; Wilson, Sperber 2012; Straßheim 2010], kteří navazují na výše zmíněný Griceův kooperační princip a příslušné komunikační maximy (zejm. maximu relace, tj. „buď relevantní“). Podobně jako Schütz se i Sperber a Wilsonová zaměřují na otázku povahy selekcí, které lidé při komuni-

⁴ Schutz [1970] užívá výraz „systémy relevancí“, Schutz a Luckmann [1974] výraz „strukтуры relevancí“.

kativním jednání činí a které umožňují srozumitelnost komunikovaného sdělení. Na rozdíl od Schütze, kterému šlo o ukotvení problému relevance v obecné otázce intersubjektivní konstrukce významových struktur žitého světa, se však Sperber a Wilsonová zaměřují na kognitivněpsychologické vysvětlení otázky komunikace významu.

Relevance v biografickém interview – případ orálněhistorických biografických interview

V následující části budeme analyzovat otázku relevance na jednom druhu TOBI – na biografických orálněhistorických interview. Tento typ interview jsme si vybrali proto, že jsme s nimi jako s daty pracovali v našem výzkumném projektu⁵ a máme k dispozici velký korpus těchto interview, což nám umožňuje postihnout jejich vnitřní variabilitu.⁶ Jako výzkumný nástroj je orálněhistorické biografické interview (OHBI) základní metodologickou oporou orální historie. Jak známo, orální historie je disciplína, která zkoumá nedávnou minulost specifickým způsobem: získáváním a následně i rozbohem vyprávění očitých svědků, kteří ve zkoumané době žili [Thompson 2000; Vaněk, Mücke, Pelikánová 2007; Vaněk, Mücke 2011; souhrnně Ritchie 2011]. I když to ze samotného názvu není patrné, zkoumanými daty orální historie jsou prakticky výlučně vyprávění (nikoli jiné ústní žánry), a to vyprávění pořízená právě pro potřeby této disciplíny. OHBI je druh výzkumného rozhovoru, ve kterém se vybraní respondenti pokud možno svobodně, spontánně a prostřednictvím vyprávění svého života a své prožité zkušenosti vyjadřují k nedávné minulosti. Ústřední myšlenka orální historie totiž spočívá v pluralizaci zachycení a popisu minulosti, tedy v tom, že je dáno slovo i lidem, kteří v duchu sloganu „dějiny píší vítězové“ nepatří mezi vítěze, ale spíše mezi poražené, nebo nebyli aktéry dějinyotvorných událostí, ale jejich „příjemci“, resp. „zúčastněnými pozorovateli“ (tzv. obyčejní lidé).

V návaznosti na úvodní část shrnující jednotlivé aspekty a prvky TOBI lze tvrdit, že výslednou podobu OHBI významně ovlivňují především tři relevance: historická, biografická a identitní. Historická proto, že cílem interview je získat orálněhistorická data (tato *tematická specifická* umožňuje definovat OHBI jako svébytný druh TOBI). Biografická relevance souvisí s životním vyprávěním

⁵ *Instituce v životních příbězích*. Víceúrovňová srovnávací analýza biografických vyprávění tří skupin aktérů české společnosti 2. poloviny 20. století (GA ČR 404/10/0790).

⁶ Konkrétně se jedná o dvě sbírky rozhovorů Centra orální historie Ústavu soudobých dějin AV ČR, v.v.i. *Politické elity a disent v období tzv. normalizace. Životopisná interview a Příloha české společnosti v období tzv. normalizace. Biografická vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*. První sbírka obsahuje 120 interview s bývalými československými komunistickými funkcionáři a představiteli disentu, jež byla pořízena v letech 2002–2005. Druhou sbírku, vytvořenou v letech 2006–2008, tvoří 113 interview s lidmi, kteří nebyli v socialistickém Československu politicky aktivní. Za laskavé poskytnutí sbírek děkujeme COH ÚSD AV ČR, v.v.i.

pamětníka – jde o jeho biografii, nikoliv o jeho historické líčení. Identitní relevance do OHBI vstupuje jak s osobou vypravěče, který svou biografii nevypráví jako anonymní respondent, ale jako konkrétní osoba, která si za svým vyprávěním stojí, tak i s osobou tazatele, jenž interview pořizuje ve jménu dané instituce. Všechny tyto tři relevance mohou být v souladu s Schützovými pojmy uchopeny jako relevance tematické, interpretační a motivační. Jinak řečeno, historie, biografie nebo identita se v interview stávají *tématem* a toto téma je spojeno s určitou mírou *interpretace* (stává se interpretačně relevantní) a zavedení a interpretování tématu je nějak *motivováno* (stává se motivačně relevantní). V tomto pořadí se jim budeme nyní věnovat podrobněji, přičemž budeme využívat naší detailní znalosti uvedeného korpusu OHBI.

Historická relevance

Jak už bylo uvedeno, tematizace historie, biografie a identity je pro konstituování OHBI zásadní. Vzájemný vztah těchto tří tematických relevancí a míra jejich přítomnosti mohou být různé a různě se mohou proměňovat a vyvíjet, neboť respondent může akcentovat jen některou z nich.

Historie jako téma

Historická relevance, kterou zde chápeme jako vztah komunikovaných témat a subtemat různé komplexnosti k reprezentaci kolektivní minulosti, je v OHBI důležitá především vzhledem k tazateli a účelu rozhovoru, kterým je historické poznání – tazatel chce, aby to, „o čem se mluví“, bylo historicky relevantní; řečeno z jiného hlediska, aby to bylo možné využít jako data pro historický výzkum. Nicméně tazatel dává vypravěči najevo, že historie tématem rozhovoru v zásadě není, a vede ho k tomu, že tématem je především životní příběh vypravěče. Přitom však spoléhá na to, že historie tvoří pozadí pro biografii. V návaznosti na Gurwitsche [1964: 318n.] můžeme říct, že základním předpokladem je zde to, že aspekty historie jsou součástí tematického pole aspektů jedincovy biografie. Ostatně už samotný projekt rozhovoru jakožto součást širšího institucionálního výzkumného projektu a účast tazatele i vypravěče v něm předpokládají orientaci na historickou relevanci. Výsledkem je, že vypravěč své vyprávění více či méně zasazuje do historického kontextu. Někdy však sám vypravěč během vyprávění zjišťuje, že téma historie opomíjí, že přestává být historicky relevantní a zdůvodňuje to např. tím, že si „to“ už nepamatuje, protože byl v té době malý, že byl na vojně, o události se nezajímal nebo charakterizuje svou výpověď jako „takový babský řečí“, tedy jako něco, co historií vlastně není. Je charakteristické, že v takových případech se tazatel snaží vypravěče ubezpečit, že důležitá je zejména relevance biografická a přesvědčit ho, že orálněhistorický přístup nahlíží na minulost prismatem subjektivní zkušenosti aktérů-pamětníků, tzn. skrze jejich struktury relevancí.

Historie jako předmět interpretace

Metaforicky bychom mohli říct, že OHBI je léčka na historii: od respondentů je požadováno, aby hlavním tématem byl jejich životní příběh, nicméně se předpokládá, že historie bude jako téma nastolena, aby vypravěči mohli svůj příběh věrohodně vyprávět. Historie se tak do vyprávění skutečně dostává, což se děje nejčastěji v podobě všeobecně známých historických událostí, výjevů nebo příběhů, kterými se vypravěči snaží ukotvit svůj životní příběh. Historie jako problém vyžadující interpretaci se objevuje hlavně u vypravěčů z řad bývalých politických elit nebo obecně, přímých aktérů historických událostí. V takových případech můžeme sledovat, jak se z vypravěčů stávají analytici: „*(Dělat – pozn. aut.) nějaký dialog s komunistickou mocí nebo... to jsme si říkali, že vlastně by bylo svým způsobem je legitimizovat, takže ty český děti vlastně byla opozice vůči opozici.*“ (ID90) Pro tazatele je ovšem historie potenciálně interpretačně relevantní neustále, což je ostatně prvořadým důvodem pro samotnou realizaci OHBI – historik naslouchá vyprávění životního příběhu, aktuálně či ze záznamu, aby mohl obohatit a kriticky zhodnotit kolektivní reprezentace minulosti. Nicméně tazatelova interpretační relevance se v OHBI ve vztahu k historii zpravidla neprojevuje explicitně (i když jsme zaznamenali i otázky typu: „*Jaká myslíte byla funkce parlamentu v následujících dvou letech?*“ (ID103)). Spíš je přítomna nepřímou (otázkou typu: „*Vzpomínáte si na volby? Chodil jste volit?*“). Například následující úryvek ilustruje, jak respondent tematizoval socialistické slavnosti, aniž by se pro něj toto téma explicitně stalo ve vztahu k historii interpretačně relevantní.

Příklad č. 1

To (*oslava Mezinárodního dne žen – pozn. aut.*) nebylo povinný, ale tam každé rádo šel, protože jako jak bylo třeba na zdraví si připít, rovněž tak co se týče průvodu do Prvního máje. Ale to jsem bral docela, tak nějak i celkem jako jsem tam šel. Že mě to docela bavilo pozorovat situaci a atmosféru atd. (ID10)

Pro tazatele však tato výpověď interpretačně relevantní patrně bude, protože respondent vysvětluje, že účast na komunisty organizovaných oslavách v podnicích i na veřejnosti – na rozdíl od typických historických výkladů – nebyla vyžadovaná, dokonce naopak, „*tam každé rádo šel*“. Výzkumník se bude zřejmě ptát: Jak toto tvrzení odpovídá přijímanému historickému poznání? Je s ním v souladu, nebo mu odporuje? – čímž činí respondentovu tematizaci historie interpretačním problémem, který je třeba vyřešit.

Historie jako motivace

Jak je zřejmé z předcházejícího výkladu, historie je v OHBI v tematickém poli, v němž jsou situována jiná témata, která jsou zásadní pro utváření OHBI, především biografie (ale i identita, jak uvidíme dále). I když se tazatel zdráhá učinit

historii hlavním tématem rozhovoru, je historie evidentně motivačně relevantní pro vznik a postupné utváření celého interview, které se koná v rámci orálněhistorického výzkumu – tazatel je často historik nebo historička.⁷ Pro vypravěče však historická relevance může, ale nemusí být motivačně relevantní – nemusí vyprávět, aby umožnil „dělat historii“, nemusí se ztotožňovat s institucionálním projektem. Může vzít tazatele při výzvě „Vyprávějte svůj životní příběh“ za slovo a usilovat o vyprávění, které je relevantní jen biograficky. Vypravěč má totiž volbu, zda přijme výzvu institucionálního projektu a bude vyprávět svůj příběh, aby pomohl historikům v „dělání historie“, nebo vyhoví jejich žádosti o rozhovor z jiných důvodů.

Kromě této globální motivační relevance, týkající se utváření celého interview, vstupuje historie do rozhovoru jako dílčí motivace. Je to v těch případech, kdy vypravěč ve svém životním příběhu opomene významnou část typické historické reprezentace minulosti; například když zcela pomine rok 1968. Tehdy je tazatel motivován např. k formulaci (nepřímé) prosby jako: „*Vy ste v tom vyprávění neříkala, jak ste prožívala rok osmašedesátý.*“ (ID207)

Biografická relevance

Biografická relevance, tedy vztah komunikovaných témat a subtemat různé komplexnosti k životnímu příběhu vypravěče, se v OHBI podstatě uplatňuje nejen díky aktivitám respondenta, který vypráví svůj život, ale i tazatele, který užívá biografické interview jako výzkumnou metodu – tazatel usiluje o to, aby vypravěč (respondent) orientoval své vyprávění na životní osudy jednoho a téhož člověka (sebe), aby byl zachycen pokud možno celý jeho život od narození až do současnosti, a tím byla zajištěna integrita a koherence vyprávěného příběhu. Tazatelovy biograficky relevantní aktivity nabývají ve vztahu k respondentovi konkrétních forem:

Příklad č. 2

Tak pane F, já bych vás poprosila, jestli můžete mi říct ten váš životní příběh od narození až do teďka. ((po několika minutách vyprávění)) A máte sourozence? – ((po několika dalších minutách)) A tady do té Afriky s vámi jela i rodina? Měl jste v té době děti? (ID10)

Tazatelova vlastní biografie není primárně pro OHBI relevantní, i když s významnými výjimkami. Někdy se stane, že tazatel a vypravěč se znají z minulosti, vypravěč zná větší či menší část tazatelova života a může při svém vyprávě-

⁷ Tazatelé jsou v OHBI většinou výzkumníci v oboru historie, ale není to pravidlem. Tazatelem může být i vyškolený výzkumník nehistorického oboru, který se podílí na orálněhistorickém projektu.

ní brát na tuto skutečnost ohled; například pokud byli tazatel i vypravěč v minulosti přátelé, je možné, že vypravěč nebude vyprávět podrobně ty úseky života, které jsou oběma společné, protože tím by pro posluchače přestalo být vyprávění zajímavé.⁸ Nebo vypravěč zná nějakého tazatelova příbuzného nebo známého a může na něj při vyprávění odkazovat, či dokonce klást tazatelovi otázky. Konečně tazatelova biografie se stává pro OHBI relevantní, když je tazatel podstatně mladší než vypravěč a vypravěč z toho důvodu považuje za důležité některé věci vysvětlit.

Příklad č. 3

Věděla jste někdy, co je tabačenka? Ne. (ID207)

Touto formulací odkazuje vypravěčka ke skutečnosti, že se tazatelka narodila v době, kdy už tabačenky neexistovaly.

Podobně, jako tomu bylo v případě historie, může se stát biografie v OHBI relevantní tematicky, interpretačně i motivačně.

Biografie jako téma

Vstupní otázka, resp. výzva, formulovaná v OHBI (typicky „*Vyprávějte mi svůj život*“) ustavuje biografii jako vypravěčovu hlavní relevanci. Život každého jedince přitom poskytuje množství témat a subtémat, o nichž může vyprávět a které může různým způsobem spojit zápletkou ve vyprávěný příběh. Otázkou je tedy to, proč respondent vypráví v danou chvíli, pro potřeby tazatele, právě ten příběh, který vypráví, a také to, jak ho vypráví. Jak jsme napsali výše, biografie je tématem, o němž se předpokládá, že bude v OHBI rozvíjeno na historickém pozadí. Co se týče tematických relevancí a orientace na ně, existuje předem domluvená, nebo alespoň očekávaná dělba rolí mezi tazatelem a vypravěčem – vypravěč jako znalec svého života se zaměřuje na biografickou relevanci (vyprávění svého životního příběhu) a tazatel, v roli výzkumníka historie, sleduje relevanci historickou (svými otázkami udržuje vyprávění v historicky relevantním kontextu). Z rozhovorů je však patrné, že biografická relevance má zpravidla prioritu a OHBI může proběhnout i tak, že téma historie je prakticky marginalizováno. Např. jeden z pamětníků vyprávěl povětšinou jen o svém sportovním, profesním a částečně rodinném životě a historické kontextualizaci své biografie nebo jejích jednotlivých epizod se vyhýbal. Také se stávalo, že respondent (R) ve svém životním příběhu „zabloudil“ a k opětnému dosažení biografické relevance vyprávění mu musel dopomoci tazatel (T).

⁸ Připomíná to efekt opakované prezentace stejného tématu téže osobě v druhém a dalším rozhovoru [srov. Nekvapil 2003: 68, na případě výzkumného interview].

Příklad č. 4

R: Tak počkejte, kde jsme skončili?

T: V Pákistánu. Trvala ještě některá jiná (*cesta* – pozn. aut.) takhle dlouho?

R: Ne, tam jsem byl nejdýl. (ID113)

Povšimněme si zde i toho, že pro vypravěče je vyprávění sdílenou aktivitou („jsme skončili“). V některých případech, zvláště v rozhovorech s tzv. obyčejnými lidmi, se vyprávění může dostat do bodu, ve kterém už vypravěč nenachází nic biograficky relevantního, co by stálo za to vyprávět. Tuto bezradnost může vyjádřit mlčením, otázkou či prosbou: „*Co bych tak řekla podstatného, nakousnete mi*“ nebo „*Co ještě chcete slyšet?*“.

Interpretační relevance biografie

S odkazem na Ricoeurovu analýzu narativní mimesis [Ricoeur 2000] předpokládáme, že v průběhu rozhovoru je biografie konfigurována a rekonfigurována vypravěčem i tazatelem v zásadě neustále, aby vyprávění se svými zápletkami dávalo smysl ve vztahu ke kulturně sdíleným typickým biografiím. Vypravěč během vyprávění odhaduje, co všechno tazatel ještě přijme jako biograficky relevantní a co už nikoli. Konfigurační procesy může posilovat i nejistota o žánru „vyprávění života“, takže sám vypravěč se někdy tazatele ptá, zda to či ono do jeho osobního příběhu „ještě nějak patří“.

Za jakých okolností se však téma biografie stává problémem, který vyžaduje explicitní interpretaci? Nejčastěji se interpretační relevance projevívá, když vypravěč vynechá některé své životní období nebo aspekt života, který je pro biografie typický, např. studium, manželství, narození dětí, první zaměstnání, u mužů vojna apod. („... jsem se zapomněla zeptat, vy jste byl na vojně?“). Jak ukazuje příklad č. 5, jako interpretačně relevantní se často projevuje i rozhodování a jednání postav ve vyprávění, včetně postavy samotného vypravěče – vypravěč zdůvodňuje svá tehdejší rozhodnutí nebo rozhodnutí jiných postav ve svém příběhu, aby učinil svou biografii posluchači (tazateli) srozumitelnější, resp. morálně přijatelnou (v takovém případě dochází k prolínání biografické a identitní relevance, viz dále).

Příklad č. 5

... byl jsem člen toho SSM nebo ČSM, že jo, dokonce jsem dělal potom předsedu jako organizace ČSM na podniku, ale to bylo spíš z důvodu takového jako, že jsem se chtěl věnovat buďto aktivitám, že se dělaly kroužky pro lidi mladý, jako jsme byli tenkrát, a abychom se učili řeči, že jo, nebo nějaký sportovní aktivity. (ID10)

Z výše uvedeného je zřejmé, že interpretační relevance operující na tématu biografie hraje klíčovou roli pro vzájemnou kooperaci účastníků OHBI. Vypravěč musí během svého vyprávění brát v úvahu interpretační jasnost, a tím i věrohod-

nost svého životního příběhu vzhledem k tazateli, přičemž pokud se jeho příběh odehrává v kulturně typických formách, není nutné interpretaci zexplicitňovat. Ale pokud dojde k vychýlení od předpokládané typové normality, explicitní vysvětlování je nasnadě.

V datech, která jsme měli k dispozici, lze nalézt i formulace, v nichž se respondenti distancují od typických forem biografie, např. komunistického funkcionáře. Jde o potenciálně morálně problematické životní příběhy, konkrétně případy, kdy se vypravěči za socialismu dařilo, ať už díky jeho konformitě, nebo z důvodů, které nejsou ve vyprávění jasné. Takoví vypravěči se naopak snaží své tehdejší jednání interpretovat jako netypické (viz následující úryvek).

Příklad č. 6

Čtli jsme samozřejmě Cesty ke svobodě Sartrovy a Camuse. Takže já sem byl asi takovej netypickej svazák, i když sem byl dokonce předseda toho fakultního výboru. (ID197)

Biografie jako motivace

Vypravěčovu motivační relevanci operující na tématu biografie bychom mohli parafrázovat jako: „Mám život, který je hoden toho, aby byl vyprávěn.“ Mohutnost této relevance pochopitelně kolísá podle toho, jak silně jednotliví vypravěči vnímají to, že jejich život stojí za vyprávění. V některých případech lze považovat motivační relevanci tématu biografie za sociálně vnucenou [Schutz 1970: 52] – jde o případy, kdy se budoucí vypravěč zapojí do orálněhistorického projektu, a přitom si není jistý významem svého životního příběhu pro historický výzkum. V takových případech může být životní příběh převyprávěn i velmi stručně a ukončen otázkou typu „Co ještě chcete slyšet?“. Vidíme, že motivační relevance vypravěče se zde příliš neuplatňuje a dokazování relevance životního příběhu či některých jeho složek ponechává vypravěč na tazateli.

V OHBI, která máme k dispozici, vyprávějí tři skupiny pamětníků (bývalí komunističtí funkcionáři, bývalí disidenti a tzv. obyčejní lidé, kteří nepatřili do žádné ze dvou předchozích skupin, srov. pozn. 6). Funkcionáři zaměřovali svá biografická vyprávění na politickou kariéru a ostatní témata životního příběhu nechávali více či méně na okraji tematického pole biografie. Podobně někteří „obyčejní lidé“, zvláště ti s výraznou profesní kariérou, ve svém vyprávění zdůrazňovali profesní život na úkor ostatních biografických témat, zejména rodiny či politického rozměru své kariéry. Důvod pro specifické tematické zaměření je třeba hledat právě v motivační relevanci, v tom, co z života vypravěče považuje sám vypravěč v dané situaci za hodné vyprávění a naopak, co za hodné vyprávění nepovažuje, příp. o čem vyprávět nechce, často proto, že jde o traumatické nebo tabuizované zážitky (nevhodné k vyprávění). Specifické motivační relevance bývají nevyslovené a některé z nich by snad bylo možné parafrázovat jako: „Vyprávím svou politickou/profesní/uměleckou kariéru, protože v ní jsem do-

sáhl jistých úspěchů, a o ostatním nechci mluvit, neboť v tom nejsem nijak úspěšný člověk a nechci sdílet své neúspěchy ani svá traumata.“

Motivační relevance ve vztahu k biografii se uplatňují i v dílčích složkách vyprávění. V OHBI se např. často objevují různé dílčí životní epizody, které na sebe sice nenavazují, ale jsou součástí biografického narativu. Vypravěči je nazývají historkami, příhodami nebo odpovídají na obecně položenou otázku jen krátkým příběhem. Tyto historky jsou motivovány záměrem komunikovat vlastní biografii (příčemž některé činí relevantní historii či identitu).

Tazatelova motivační relevance operující na tématu *jeho* biografie se v OHBI příliš neuplatňuje. Tazatelův životní příběh jako motiv pro otázky nebo komentáře je irelevantní, až na výjimečné situace, kdy je tazatel vypravěčem vyzván, aby zdůvodnil (nebo sám cítí potřebu zdůvodnit) nějakou otázku nebo zavedení nějakého tématu biografickými motivy (tazatelka k vypravěči: „Protože by to nemohla zaplatit. To je otázka, kterou řešíme teď s kolegyní“ (ID207)). V těchto ojedinělých případech, kdy je ve hře tazatelova biografie, jde – na rozdíl od biografie vypravěče – jen o motivační relevance biografických detailů, nikoli biografie jako celku.

Identitní relevance

Identitní relevance, tj. *bezprostřední* vztah sdělovaného k aktuální sociální identitě účastníků interview, se projevuje v aktivitách tazatele jako osoby zkoumající minulost i v aktivitách vypravěče jako účastníka minulých událostí, o kterých dnes podává svědectví. Tazatel usiluje jednak o to, aby jeho promluvy vyjadřovaly identitu výzkumníka orientovaného na historii, a jednak o to, aby respondent mluvil o minulosti na pozadí vlastního života, tedy aby podal své svědectví o událostech, které osobně zažil. Vypravěč zase sleduje, zda otázky tazatele jsou v souladu s identitou výzkumníka, a ve svém vyprávění se orientuje na identitní relevanci proto, aby jeho vyprávění bylo přesvědčivé, aby nedocházelo k nepřekonatelným rozporům např. mezi tím, kým je nyní, a tím, kým byl. Vyprávění mu přitom umožňuje smysluplně vysvětlit možné proměny jeho identity. Jak je známo, identita člověka není nic fixovaného a právě vyprávění jakožto prostředek artikulování času umožňuje vytvářet proměnlivou, ale přesto koherentní sociální identitu jedince [Linde 1993].

Ještě než přejdeme k jednotlivým kategoriím identitní relevance, je třeba se věnovat dvojí problematičnosti tohoto konceptu. Na rozdíl od historické a biografické relevance, které se vztahují k minulosti a určují, zjednodušeně řečeno, co a jak se z ní ve vyprávění zpřítomní, identitní relevance má opačný směr: vztahuje se k přítomnosti a určuje to, co se z ní promítne do vyprávění minulého. Například v úryvku „Ale je pravda, že teda já si vzpomínám, že teda mně to odmítli podepsat dva lidi jenom“ (ID1) vypravěč připomenutím toho, že vlastně nejde o pravdu, ale o jeho vzpomínky jako osoby, která podává svědectví, explicitně vnáší do minulosti efekt přítomnosti, jinak řečeno, efekt toho, na co si právě vzpomíná a na co

ne. Tato samotná vlastnost identitní relevance není problémem. Problémem je spíš to, že aktuální identita vypravěče je neustále spoluvytvářena jeho jednáním jakožto postavy příběhu, resp. jednáním dalších postav, které se ve vyprávění objevují (jeho současníci). Jde tedy o jev často nazývaný jako narativní konstrukce identity, resp. narativní identita [Ezzy 1998; Lucius-Hoene, Deppermann 2004]. Kdybychom vymezili identitní relevanci jako *jakýkoliv* vztah sdělovaného k aktuální identitě vypravěče, museli bychom připustit, že vše, co je řečeno, se nějak smysluplně vztahuje k jeho aktuální identitě, a identitní relevance tak musí být předpokladem všech ostatních relevancí (biografické i historické).

Výsledky naší analýzy OHBI však toto pojetí nepodporují. Tím netvrdíme, že vypravěč v OHBI nevytváří neustále svou narativní identitu a tazatel svou identitu výzkumníka. Nicméně závažnost identitní relevance v OHBI kolísá a lze pozorovat, kdy se v rozhovoru dostává do popředí a kdy se naopak stává horizontem pro relevance ostatní.⁹ Proto jsme na začátku tohoto oddílu uvedli, že jde o *bezprostřední* vztah k současné identitě účastníka OHBI – tím míníme ty momenty, kdy se stává dominantní relevancí (tematickou, interpretační nebo motivační) ve vztahu k tomu, co je komunikováno.

Druhý problém, který se k této relevanci váže, je nejasná hranice mezi aktuální a minulou identitou. Zvláště obtížné je rozhodnout, kdy má identita vypravěče jako postavy jeho příběhu *bezprostřední* vztah k identitě vypravěče jako autora tohoto příběhu. Jak ukázal Labov [Labov, Waletzky 1967; Labov 1972], integrální součástí vyprávění je evaluativní segment, ve kterém vypravěč sděluje svůj postoj tím, že selektivně zdůrazňuje význam některých částí vyprávění na úkor jiných. Podívejme se znovu na úryvek citovaný výše v příkladu č. 5 (viz s. 44). Vypravěč zde vysvětluje důvody svého členství, resp. funkcionářství v komunistické organizaci mládeže poukazem na její nepolitické aktivity přispívající k osobnímu rozvoji jak jeho samotného, tak jeho současníků. Je zřejmé, že toto vysvětlení se vztahuje k vypravěči jako hlavní postavě jeho *biografie* (vysvětluje nekariérní důvody tehdejšího jednání, tehdejšího angažmá v ČSM), ale zároveň je evidentní i vztah k vypravěči jako osobě vyprávějící svůj příběh (vysvětluje nepolitické důvody, kterého ho vedly ke vstupu do politické organizace). Nemělo by patrně smysl pokoušet se nalézt kritéria, jak od sebe tyto dvě relevance – biografickou a identitní – rozlišovat, protože jsou nerozlučně spojeny. Naší snahou je nicméně ukázat, že pro vypravěče i posluchače jde o dvě svébytné relevance, které jednotlivě nebo společně OHBI umožňují.

Podobně jako v případě historie a biografie se nyní zaměříme na to, jak se identita stává *tématem*, jak se téma identity stává interpretačně relevantní a jak se zavedení a interpretování tématu identity stává motivačně relevantní.

⁹ Benwell a Stokoe [2006: 137] to formulují takto: „Vypravěči mohou prostřednictvím vyprávění vytvářet ‚editované‘ popisy a hodnocení sebe samých i ostatních a činit tím identitní aspekty nápadnější v určitých bodech příběhu než v ostatních.“ Dodejme, že by bylo možné tento dynamický proces vystihnout i jako „zaujímání různých pozic v rozhovoru“ [srov. z poslední doby Čmejrková, Hoffmannová 2012 nebo Koven 2012].

Identita jako téma

Jestliže jsme označili OHBI jako léčku na historii skrze důraz na biografii, kterou vypravěčům přichystali historici, tak současně platí, že ze strany vypravěčů jde o podobnou léčku, ale na jejich sociální identitu skrze důraz na jejich biografii. Jinými slovy, tazatel chce prostřednictvím biografického vyprávění nepřímo získat informace o historii, na druhé straně vypravěč chce prostřednictvím biografie nepřímo poskytnout informace o své sociální identitě. Identita účastníků, podobně jako historie, je proto v OHBI tematizována jen zřídka. Všimli jsme si, že se to děje ve dvou případech. První případ dokládají promluvy, v nichž se identita vypravěče propojuje s jeho identitou jakožto biografické postavy (viz následující příklad).

Příklad č. 7

To prostě nejsem tak pružná povaha, abych prováděl takové prudké obraty. (ID36)

Nebo: Tak jsem byl zařazen do sionistické skupiny, ačkoliv nejsem Žid. (ID109)

Vypravěč zde pracuje s kategoriemi („pružná povaha“, „Žid“), které jsou relevantní aktuálně, tj. v okamžiku vyprávění, ale i ve vztahu k jeho biografii („neprovedl takový prudký obrat“, „byl zařazen do sionistické skupiny“).

Druhý případ dokládají promluvy, kdy životní příběh dospěl až k přítomnosti a vypravěč rezumuje, co byl a co je nyní: „*Takže nejsem činný politik, ale jako jsem v tom smyslu politický člověk, že mě to zajímá.*“ (ID37)

Identita relevantní interpretačně

Podobně jako v případě historické relevance, jen málokdy se v OHBI stane, že by se sociální identita vypravěče nebo tazatele stala problémem, který vyžaduje explicitní interpretaci. U tazatele by k tomu mohlo dojít, kdyby z pohledu vypravěče nedokázal vystupovat jako kompetentní výzkumník, a vypravěč by proto získal podezření týkající se jeho identity. Nicméně je samozřejmé, že i v této situaci, s ohledem na zdvořilost, na snahu neohrozit tvář komunikačního partnera, by výsledkem vypravěčovy interpretační práce nemusela být tematizace výzkumníkovy identity v rozhovoru. V našich datech se identita vypravěče stala problematickou, a tedy interpretačně relevantní tehdy, když se vypravěči snažili distancovat od nositelství blíže nespecifikované kategorie disidenta, kterou jim v rozhovoru přidělil výzkumník.

Příklad č. 8

R: Já nevím, co to přesně je disident.

T: Nebo vadilo by vám, kdyby vás tak někdo označil?

R: Ne, nevadilo, ale jako řada lidí si představuje pod pojmem disident jenom člověka, ktorej byl členem Charty. (ID17)

Nebo:

R: Možná, že seš zklamanej, že u mě vo žádnéj dissent nešlo.

T: Nejsem, ne. Já myslím, že ještě se k tomu v druhým rozhovoru vrátíme. (ID11)

Identita jako motivace

Jak už jsme naznačili výše, tazatelovým zájmem je pracovat v OHBI na své identitě výzkumníka, což mu umožňuje, aby vypravěči legitimně kladl biograficky orientované otázky, které by v kontextu produkování jiné identity byly nevhodné. Tato motivační relevance se uplatňuje tak mohutně, že jsme v našich datech nezaznamenali žádný doklad problematizace této identity. O identitních motivacích vypravěčů můžeme jen spekulovat. V případě vypravěčů „funkcionářů“ mohla být motivačně relevantní snaha o destigmatizaci, snaha ukázat, že nebyli takoví (nebo jen takoví), jak byli líčeni v polistopadovém veřejném diskurzu, a tím pádem, že jejich identita není stigmatizující. U vypravěčů „disidentů“ by bylo možné se domnívat, že chtěli svými životními příběhy legitimizovat sebe jako svého druhu hrdiny, kteří mají podíl na tom, že dnes žijeme v demokratickém státě. U „obyčejných lidí“ mohla být motivačně relevantní jejich snaha stát se „důležitou osobou“ ve výzkumu organizovaném prestižní institucí či mít možnost projevit se jako kompetentní „praktický historik“ [Nekvapil, Leudar 2010: 620].

Ostatní relevance

Jakým způsobem se v interview zachází s ostatními relevancemi? Vzhledem k tomu, že OHBI je dobrovolná interakce v institucionálním kontextu, účastníci mají sklon orientovat se na zadané téma, a tedy – podle naší formule – na relevanci specificky tematickou (tj. historickou), biografickou a identitní. Ostatní relevance (např. aktuální životní situace účastníků, aktuální politická situace, naplánované úkoly na druhý den apod.) nemají zdaleka takový význam. Ale i tato témata mohou do OHBI vstupovat jako hypoteticky relevantní, tzn. jako skutečnosti, jejichž relevance je účastníky rozhovoru zvažována co do jejich relevantnosti a která jsou buď přijata, nebo nepřijata, nebo dočasně přijata a posléze anulována [Schutz, Luckmann 1974: 195–197]. Může jít o verbální i neverbální skutečnosti, jako jsou komentáře k výše uvedeným tématům, zhoršená zdravotní kondice respondenta, přítomnost další osoby, telefonát během rozhovoru, historické dokumenty, které má respondent po ruce nebo které nabízí, že přinese, rušivé zvuky z vedlejší místnosti, vyprávění respondenta, které se netýká ani jeho biografie, ani historie apod.

Mohutnost a struktura hypotetických relevancí není mezi účastníky rovnoměrně rozložená, což je dáno jejich odlišnými motivacemi v situaci výzkumného rozhovoru. V rozhovorech, které jsme měli k dispozici, se pro tazatele zpravidla stávaly relevantní takové „vnější“ události, které souvisely buď se samotným

fyzickým průběhem rozhovoru (funkčnost nahrávacího zařízení, zdravotní stav respondenta, jeho omezené časové možnosti apod.), nebo s názory respondentů, které se sice bezprostředně nevztahovaly ani k jejich biografii, ani k historii či identitě, ale měly hypotetickou interpretační relevanci pro některé z těchto oblastí. Pro respondenty byly vzhledem k tematickému zarámování interview (historie) hypoteticky relevantní jejich drobné osobní příběhy, názory na tehdejší i současnou společenskou nebo politickou situaci, jejich vztah k dětem a vnoučatům, současné pracovní uplatnění apod.; nezřídka si jejich relevanci ověřovali dotazem: „*Takle to chodilo. Zajímá vás to?*“ nebo „*Jestli vás zajímá politická situace, nebo nezajímá?*“. Na takové otázky dostávali od tazatelů pozitivní odpovědi typu „*Určitě*“ nebo „*Zajímá mě všechno, co přijde zajímavý vám*“.

Podobně i tazatelé se snažili, pokud si nebyli jisti relevancí respondentova vyprávění, směřovat ho otázkami zpátky k tématu. Ovšem vzhledem k tomu, že v rozhovoru nebyli sami časově limitováni a přílišné usměrňování rozhovoru obecně snižuje ochotu respondentů vyprávět, ponechávali respondenty mluvit i v modu hypotetických relevancí. Jen sporadicky odvraceli pozornost respondenta od jednoho tématu k jinému, z hlediska výzkumu důležitějšímu („*Já se trochu vrátím, nebude ti to vadit, že? Zajímalo by mě totiž...*“).

Vztah mezi relevancemi a infrastrukturou

Závěrem naší analýzy bychom se chtěli krátce zabývat vztahem mezi relevancemi a řečovou infrastrukturou. Je zřejmé, že mluvčí nemohou být historicky a biograficky relevantní, aniž by využívali některou z forem řečové infrastruktury. Rovněž je evidentní, že jak konverzační, tak narativní složka infrastruktury orientaci účastníků na relevanci předpokládá; v konverzaci jde o maximum relace (viz výše) a ve vyprávění o podmínku „pověditelnosti“ (tellability), tzn. vypravěč musí být přesvědčen, že jeho příběh stojí za to, aby byl danému posluchači vyprávěn [Labov 1972: 370; Polanyi 1981: 165].

Za netriviální však považujeme otázku funkčního vztahu infrastruktury a systémů relevancí. V TOBI, jak jsme ukázali na příkladu OHBI, se předpokládá, že téma bude rozvíjeno prostřednictvím biografického vyprávění, nebo alespoň skrze líčení pro respondenta biograficky relevantních událostí. Pokud tedy respondent vypráví o čemkoliv s potenciální vazbou na svůj životní příběh, je jeho vyprávění pro tazatele hypoteticky relevantní. Je tomu i proto, že výzkumník nezná předem strukturu relevancí respondenta, a tak očekává, že ve vyprávění se tato struktura vyjeví a současně se ukáží průniky s tematickými relevancemi výzkumu. Na tomto principu je založena v úvodu zmíněná metoda (auto)biografického narativního interview Fritze Schütze. V TOBI, na rozdíl od uvedeného druhu narativního interview, se tazatel průběžně snaží průniky relevancí dále rozšiřovat a tím prozkoumávat téma svého výzkumu. Narativní infrastruktura má tedy v TOBI ve vztahu k relevancím generativní funkci.

Konverzační složka infrastruktury je používána ke zvětšování a zejména ověřování průníků relevancí tazatele a respondenta. Jak jsme ukázali výše, respondent si to, zda mluví k věci, nebo ne, ověřuje formou otázek; tazatel zase klade doplňující a upřesňující otázky. Můžeme tedy říci, že konverzační struktura umožňuje učinit z hypotetických relevancí generovaných vyprávěním reálné relevance sdílené účastníky interview, nebo je naopak anulovat jako irelevantní. To se týká jak verbálních skutečností, tak i neverbálních, např. únavy respondenta.

V následujícím úryvku tazatelka využívá otázku k upřesnění toho, co respondentka mínila označením svého rodinného původu (který se jí zdá historicky i biograficky hypoteticky relevantní); vypravěčka do narativně strukturované odpovědi navíc vložila popis léčení tuberkulózy svého strýce.

Příklad č. 9

T: Vy ste říkala kapitalistická rodina. Mohla byste to upřesnit?

R: Mohla bych to upřesnit. Strýc byl v první světové válce a byl to velkánskej člověk. Můžu vám to doložit fotkama, když budete chtít. Mám starý fotky. Ve světové válce si namluvil dceru bankéře a vzal si ji po válce. Představte si, že přišel z italského zajetí, kluk jak buk, a měl tuberkulózu. Víte, jak ho vyléčila babička? Protože tenkrát nebyly antibiotika. Denně z kuřete polívku a do velký flašky, jak se dávaj okurky, tak dala plnou vajíček a zalila to litrem koňaku. Ty vajíčka se rozpustily, ta vápenná hmota, a denně vypil decku a skutečně mu ty plíce zvápenatěly a žil do 83 let. To ho vyléčilo. To byly takový babský rady a byly výborný. On si tetičku vzal, a to byli velkostatkáři... (ID207)

Ačkoliv vzhledem k tématu jde o historicky a biograficky nedůležitou a zjevně i nepravdivou příhodu (vejce se v koňaku nerozpouštějí atd.), její narativní ztvárnění včetně evaluačních prvků ji činí plně přijatelnou jako součást OHBI. A kromě toho vytváří nové hypotetické relevance, např. osudy dlouhověkého strýčka velkostatkáře v druhé světové válce a po roce 1948. I na tom vidíme, že pro utváření TOBI je zásadní časová dimenze – hypotetické relevance zanikají, nebo se stávají reálnými v *průběhu* interakce tazatele a vypravěče.

Za zmínku také stojí, že z hlediska výzkumníka (resp. každého čtenáře) se schopnost vyprávění generovat relevance uchovává i v záznamech nebo přepisech interview, zatímco fungování konverzační infrastruktury skončilo spolu s ukončením interview.

Závěr

V předloženém textu jsme ukázali na problém relevance v tematicky orientovaném biografickém interview (TOBI) a diskutovali jednotlivé formy relevance na příkladu orálněhistorických životopisných rozhovorů. Opírali jsme se přitom o Schützovu teorii vytvořenou v polovině minulého století, která však byla

k vysvětlení jazykové interakce použita teprve nedávno [Straßheim 2010; Kaderka 2013]. Podle Alfreda Schütze „každá mezilidská komunikace v žitém světě předpokládá podobnou strukturu přinejmenším tematických a interpretačních relevancí (*jejích účastníků* – pozn. aut.)“ [Schutz 1966: 132]. V TOBI se proto tazatel snaží bez zjevného nátlaku dosáhnout průniku svého systému relevancí se systémem relevancí respondenta (vypravěče), aby získal výpovědi relevantní pro své výzkumné téma, ale zároveň zachytil v co největší míře respondentovu vlastní (emickou) perspektivu. Respondentova biografie v tomto ohledu slouží výhradně k zajištění jedinečného a autentického vyprávění, sama o sobě nemá pro výzkumníka zvláštní význam; parafrázujeme-li Goffmanův výrok o jménu a identitě [Goffman 2003: 71], biografie zde slouží jako věšák na zkoumané téma.

Záměr dosáhnout maximálního průniku relevancí s sebou – zdánlivě logicky – nese představu, že nejlepší TOBI je takové, ve kterém tazatel i respondent tematizují respondentův životní příběh v intencích předmětu výzkumu a ostatní témata jsou přítomná jako hypoteticky relevantní. Např. výzkum profesního uplatnění v zahraničí by se měl v souladu s touto představou zaměřit na to, aby respondent v biografickém modu vyprávěl o svém profesním uplatnění v zahraničí.

Na základě analýzy souboru orálněhistorických životopisných vyprávění z perspektivy Schützovy teorie forem a struktur relevance jsme však došli ke zjištění, že tato představa je mylná. Bez ohledu na to, zda biografie je, nebo není vhodný prostředek k zachycení autentické perspektivy respondenta [Atkinson, Silverman 1997; Bourdieu 1998: 56–63], je to především proto, že TOBI, aby bylo úspěšné, resp. přesvědčivé, musí naopak zvýznamňovat identitní a biografickou oblast relevance, a to jak u respondenta, tak u tazatele. Náš argument dokládají orálněhistorické rozhovory a zejména jev, který jsme označili jako „lěčka na historii“, tzn. vědomá snaha tazatelů nečinít historii tématem vyprávění, ačkoliv historie byla tím, o čem se chtěli především dovědět. I když narátoři vyprávěli „jen“ své životní příběhy, vědomí motivační relevance iniciátorů interview, tj. orálních historiků, je v jejich vyprávění samo nenásilně orientovalo na to, aby vyprávění bylo – pokud možno a v míře, kterou uznali za vhodnou – relevantní vzhledem k historii jako specifickému tématu. V některých případech tak historie prakticky nebyla vůbec tematizována, ale na druhou stranu pokud by tazatel vyvinul na respondenty v tomto směru nátlak, ztratila by se s největší pravděpodobností i jejich aktérská perspektiva, ukotvená v biografické a identitní sebe prezentaci.

Naše zjištění nelze mechanicky aplikovat na (polo)strukturované dotazování, postavené především na konverzační složce infrastruktury. Na rozdíl od TOBI umožňuje konverzační infrastruktura velmi časté dialogické předkládání a ověřování hypotetických relevancí. Rovněž pro biografické narativní interview (v duchu Fritze Schütze), které je založeno na výzkumníkem nepřerušovaném vyprávění, platí naše zjištění jen v omezené míře, protože vypravěč nemá jasnou představu o systémech relevancí tazatele. Nicméně vzhledem k stále větší oblibě

právě *specificky tematicky* orientovaných biografických vyprávění v sociálněvědním výzkumu jsme přesvědčeni, že naše zjištění budou pro řadu badatelů v této oblasti přínosná. I když jsme nepodali praktický návod, jak toto specificky tematicky orientované biografické vyprávění provádět, ukázali jsme na klíčový problém relevance, který je při promýšlení praktických metodologických postupů nutné brát v úvahu.

MARTIN HÁJEK je odborným asistentem na katedře sociologie Fakulty sociálních věd UK. Zabývá se metodologií textových analýz a sociálními normami. Je autorem nebo spoluautorem knih *Jak vládli? (Doplňk, 2008; spolu s J. Kabelem)*, *Praktiky ne/spravedlnosti. Pojmy, slova, diskurzy (Matfyzpress, 2006; spolu s kolektivem)* a *Čtenář a stroj: Vybrané metody sociálněvědní analýzy textů (Sociologické nakladatelství; v tisku)*.

MARTIN HAVLÍK pracuje v Ústavu pro jazyk český AV ČR, v.v.i., v oddělení stylistiky a lingvistiky textu. Ve své výzkumné práci vychází zejména z poznatků konverzační analýzy, členské kategorizační analýzy a interakční lingvistiky; předmětem jeho odborného zájmu jsou i prozodické aspekty rozhovorů.

JIŘÍ NEKVA PIL pracuje na Filozofické fakultě UK, kde vyučuje kurzy věnované vztahům jazyka a společnosti. Ve své vědecké práci se zabývá komunikací v nadnárodních podnicích, teorií jazykového managementu a různými aspekty diskurzů. Jako hostující editor připravil pro Sociologický časopis monotematická čísla Sociolingvistika a sociologie jazyka (4/2002), Analýza promluv a textů, analýza diskurzu (2/2006) a Etnometodologické inspirace (4/2010).

Literatura

- Alieva, D. 2012. „Namiesto úvodu: Relevantnosť Schützovej sociológie.“ Pp. 18–29 in D. Alieva, M. Tížik (eds.). *Príspevok Alfreda Schütz k sociologickej teórii*. Praha, Bratislava: Sociologické nakladatelství (SLON), Sociologický ústav SAV.
- Alieva, D., M. Tížik (eds.). 2012. *Príspevok Alfreda Schütz k sociologickej teórii*. Praha, Bratislava: Sociologické nakladatelství (SLON), Sociologický ústav SAV.
- Andrews, M. 2007. *Shaping History. Narratives of Political Change*. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo: Cambridge University Press.
- Andrle, V. 1996. „Muži na svém místě: Legitimační témata v autobiografickém vyprávění elitních podnikatelů s minulostí ‚starých struktur‘.“ *Biograf* (6): 17–27.
- Andrle, V. 1999. „Nepotopitelná třída: Rodinné zázemí v sebezprezentaci českých postkomunistických podnikatelů.“ *Biograf* (18–19): 41–60.
- Atkinson, D. 1997. *An Auto/biographical Approach to Learning Disability Research*. Aldershot: Ashgate Publishing.
- Atkinson, P., D. Silverman. 1997. „Kundera's Immortality: The Interview Society and the Invention of the Self.“ *Qualitative Inquiry* 3: 304–325, <http://dx.doi.org/10.1177/107780049700300304>.
- Atkinson, P., D. Silverman. 1998. „Kunderova Nesmrtelnost: Interview society a vynalézání Já.“ *Biograf* (13): 1–25.

- Auer, P. 2014. *Jazyková interakce*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Bamberg, M. 2012. „Narrative Analysis.“ Pp. 77–94 in H. Cooper (ed.). *APA Handbook of Research Methods in Psychology* (3 volumes). Washington, DC: APA Press.
- Benwell, B., E. Stokoe. 2006. *Discourse and Identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Bourdieu, P. 1998. „Biografická iluze.“ Pp. 56–63 in P. Bourdieu. *Teorie jednání*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- Brockmeier, J., D. Carbaugh. (eds.). 2001. *Narrative and Identity*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Brown, P., S. C. Levinson. 1987. *Politeness. Some Universals in Language Usage*. Cambridge, New York, Port Melbourne, Madrid, Cape Town: Cambridge University Press.
- Clayman, S. E., J. Heritage. 2002. *The News Interview. Journalists and Public on the Figures Air*. Cambridge, New York, Port Melbourne, Madrid, Cape Town: Cambridge University Press.
- Čmejrková, Š., J. Hoffmannová. 2012. „Intertextualita a její podíl na vyjednávání pozic účastníků talk show.“ *Slovo a slovesnost* 73 (4): 263–284.
- De Fina, A., A. Georgakopoulou. 2012. *Analyzing Narrative. Discourse and Sociolinguistic Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eco, U. 2010. *Lector in fabula. Role čtenáře aneb Interpretace kooperace v narativních textech*. Praha: Academia.
- Ezzy, D. 1998. „Theorizing Narrative Identity: Symbolic Interactionism and Hermeneutics.“ *The Sociological Quarterly* 39 (2): 239–252, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1533-8525.1998.tb00502.x>.
- Fowler, F. J., T. W. Mangione. 1990. *Standardized Survey Interviewing. Minimizing Interviewer-Related Error*. Newbury Park, London, New Delhi: SAGE Publications.
- Glinka, H.-J. 1998. *Das narrative Interview. Eine Einführung für Sozialpädagogen*. Weinheim, München: Juventa.
- Goffman, E. 1967. „On Face-work.“ Pp. 5–45 in E. Goffman. *Interactional Ritual. Essays on Face-to-face Behavior*. New York: Pantheon Books.
- Goffman, E. 2003. *Stigma. Poznámky k problému zvládnutí narušené identity*. Z anglického originálu přeložil Tomáš Prášek. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Grice, H. P. 1975. „Logic and Conversation.“ Pp. 41–58 in P. Cole, J. L. Morgan (eds.). *Syntax and Semantics 3: Speech Acts*. New York: Academic Press.
- Gurwitsch, A. 1964. *The Field of Consciousness*. Pittsburgh: Duquesne University Press.
- Hájek, M., M. Havlík, J. Nekvapil. 2012. „Narativní analýza v sociologickém výzkumu: přístupy a jednotící rámec.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 48 (2): 199–223.
- Havlíková, J. 2010. „Přechod do dospělosti dlouhodobě nezaměstnaných absolventů učebních oborů z Brna a okolí.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 46 (1): 73–99.
- Heritage, J. 2002. „Designing Questions and Setting Agendas in the News Interview.“ Pp. 57–90 in P. Glenn, C. Lebaron, J. Mandelbaum (eds.). *Studies in Language and Social Interaction*. Mahwah: Erlbaum.
- Heritage, J., S. Clayman. 2010. *Talk in Action. Interactions, Identities, and Institutions*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Holstein, J. A., J. F. Gubrium. 1995. *The Active Interview*. Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE Publications.
- Kaderka, P. 2013. „Pragmatika situace.“ *Slovo a slovesnost* 74 (1): 13–40.
- Koven, M. 2012. „Speaker Roles in Personal Narratives.“ Pp. 151–180 in J. A. Holstein, J. F. Gubrium (eds.). *Varieties of Narrative Analysis*. Los Angeles, London, Thousand Oaks, New Delhi, Singapore: SAGE Publications.

- Kvale, S. 1996. *InterViews. An Introduction to Qualitative Research Interviewing*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Kvale, S., S. Brinkmann. 2009. *InterViews. Learning the Craft of Qualitative Interviewing*. 2nd ed. London, Thousand Oaks, New Delhi, Singapore: SAGE Publications.
- Labov, W. 1972. *Language in the Inner City. Studies in the Black English Vernacular*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Labov, W., J. Waletzky. 1967. „Narrative Analysis.“ Pp. 12–44 in J. Helm (ed.). *Essays on the Verbal and Visual Arts*. Seattle: University of Washington Press.
- Linde, C. 1993. *Life Stories. The Creation of Coherence*. Oxford, New York, Toronto, Delhi, Bombay, Calcutta, Madras, Karachi, Kuala Lumpur, Singapore, Hong Kong, Tokyo, Nairobi, Dar es Salaam, Cape Town, Melbourne, Auckland, Madrid: Oxford University Press.
- Lucius-Hoene, G., A. Deppermann. 2004. *Rekonstruktion narrativer Identität. Ein Arbeitsbuch zur Analyse narrativer Interviews*. 2. Auflage. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Messerschmidt, J. W. 2004. *Flesh and Blood. Adolescent Gender Diversity and Violence*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Mishler, E. G. 1986. *Research Interviewing. Context and Narrative*. Cambridge, MA, London: Harvard University Press.
- Müllerová, O. 1982. „Otázka a odpověď v dialogu.“ *Slovo a slovesnost* 43: 200–212.
- Nairn, K., J. Munro, A. B. Smith. 2005. „A Counter-narrative of a ‘Failed’ Interview.“ *Qualitative Research* 5 (2): 221–244, <http://dx.doi.org/10.1177/1468794105050836>.
- Nekvapil, J. 2003. „Language Biographies and the Analysis of Language Situations: On the Life of the German Community in the Czech Republic.“ *International Journal of the Sociology of Language* 162: 63–83, <http://dx.doi.org/10.1515/ijsl.2003.038>.
- Nekvapil, J., I. Leudar. 2010. „Znovu k 11. 9. 2001: jak se ‚dělá historie‘ v politickém diskursu.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 46 (4): 619–642.
- Norrick, N. 2000. *Conversational Narrative. Storytelling in Everyday Talk*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Palečková, D. 2000. „Takoví normální buddhisti...“ *Biograf* (22): 25–45.
- Polanyi, L. 1981. „Discourse Analysis and the Role of Cultural Presuppositions in Story-telling.“ Pp. 161–184 in J. Allen, P. Westney (eds.). *New Linguistic Impulses in Foreign Language Teaching*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Relieu M., F. Brock. 1995. „L’infrastructure conversationnelle de la parole publique. Analyse des réunions politiques et des interviews télédiffusées.“ *Politix* 8 (31): 77–112, <http://dx.doi.org/10.3406/polix.1995.1919>.
- Ricoeur, P. 2000. *Čas a vyprávění I. Zápletka a historické vyprávění*. Praha: OIKOYMENH.
- Ritchie, D. A. (ed.). 2011. *The Oxford Handbook of Oral History*. Oxford, New York, Auckland, Cape Town, Dar es Salaam, Hong Kong, Karachi, Kuala Lumpur, Madrid, Melbourne, Mexico City, Nairobi, New Delhi, Shanghai, Taipei, Toronto: Oxford University Press.
- Rosenthal, G. (ed.). 1998. *The Holocaust in Three Generations of the Nazi Regime*. London, Washington DC: Cassel Wellington House.
- Schegloff, E. 1988. „Presequences and Indirections: Applying Speech Act Theory to Ordinary Conversation.“ *Journal of Pragmatics* 12: 55–62, [http://dx.doi.org/10.1016/0378-2166\(88\)90019-7](http://dx.doi.org/10.1016/0378-2166(88)90019-7).
- Schegloff, E. 2006. „Interaction: The Infrastructure for Social Institutions, the Natural Ecological Niche for Language, and the Arena in which Culture is Enacted.“ Pp. 70–96 in N. J. Enfield, S. C. Levinson (eds.). *Roots of Human Sociality. Culture, Cognition and Interaction*. London: Berg.

- Schutz, A. 1962. „Multiple Realities.“ Pp. 207–259 in A. Schutz. *Collected Papers I. The Problem of Social Reality*. The Hague, Boston, London: Martinus Nijhoff.
- Schutz, A. 1966. „Some Structures of Life-world.“ Pp. 116–132 in A. Schutz. *Collected Papers III. Studies in Phenomenological Philosophy*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Schutz, A. 1970. *Reflections on the Problem of Relevance*. New Haven, London: Yale University Press.
- Schütz, A. 1971. *Das Problem der Relevanz*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Schutz, A. 2011. „Reflections on the Problem of Relevance.“ Pp. 93–199 in A. Schutz. *Collected Papers V. Phenomenology and the Social Sciences*. Dordrecht: Springer.
- Schutz, A., T. Luckmann. 1974. *The Structures of the Life-World*. London: Heinemann.
- Schütz, A., T. Luckmann. 1979. *Strukturen der Lebenswelt 1*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Schütze, F. 1987. *Das narrative Interview in Interaktionsfeldstudien. Erzähltheoretische Grundlagen*. Hagen: Fernuniversität – Gesamtschule in Hagen. Do češtiny zčásti přeloženo jako Schütze 1999.
- Schütze, F. 1992. „Pressure and Guilt: War Experiences of a Young German Soldier and Their Biographical Implications (Part 1).“ *International Sociology* 7 (3): 347–367, <http://dx.doi.org/10.1177/026858092007002005>.
- Schütze, F. 1999. „Narativní interview ve studiích interakčního pole.“ *Biograf* (20): 33–51.
- Schütze, F. 2007. „Biography Analysis on the Empirical Base of Autobiographical Narratives: How to Analyse Autobiographical Narrative Interviews – Part I.“ Pp. 153–242 in F. Schütze (ed.). *Biographical Counselling in Rehabilitative Vocational Training* [online]. Magdeburg: University of Magdeburg [cit. 28. 5. 2012]. Dostupné z: <http://www.uni-magdeburg.de/zsm/projekt/biographical/1/B2.1.pdf>.
- Sperber, D., D. Wilson. 1986. *Relevance. Communication and Cognition*. Oxford: Blackwell.
- Squire, C. 2008. „Experience-centred and Culturally-oriented Approaches to Narrative.“ Pp. 41–63 in M. Andrews, C. Squire, M. Tomboukou (eds.). *Doing Narrative Research*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: SAGE Publications.
- Straßheim, J. 2010. „Relevance Theories of Communication: Alfred Schutz in Dialogue with Sperber and Wilson.“ *Journal of Pragmatics* 42: 1412–1441, <http://dx.doi.org/10.1016/j.jpragma.2009.09.021>.
- Tannen, D. 1978. „The Effect of Expectations on Conversation.“ *Discourse Processes* 1: 203–209, <http://dx.doi.org/10.1080/01638537809544435>.
- Thompson, P. 2000. *Voice of the Past. Oral History*. 3rd ed. Oxford, New York, Athens, Auckland, Bangkok, Bogotá, Buenos Aires, Calcutta, Cape Town, Chennai, Dar es Salaam, Delhi, Florence, Hong Kong, Istanbul, Karachi, Kuala Lumpur, Madrid, Melbourne, Mexico City, Mumbai, Nairobi, Paris, São Paulo, Singapore, Taipei, Tokyo, Warsaw: Oxford University Press.
- Vaněk, M., P. Mücke. 2011. *Třetí strana trojúhelníku. Teorie a praxe orální historie*. Praha: Fakulta humanitních studií UK, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i.
- Vaněk, M., P. Mücke, H. Pelikánová. 2007. *Naslouchat hlasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i.
- Wengraf, T. 2001. *Qualitative Research Interviewing. Biographic Narrative and Semi-structured Method*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Wilson, D., D. Sperber. 2012. *Meaning and Relevance*. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo, Delhi, Mexico City: Cambridge University Press.
- Wooffitt, R., S. Widdicombe. 2006. „Interaction in Interviews.“ Pp. 28–49 in D. Weinberg, G. Raymond, P. Drew (eds.). *Talk and Interaction in Social Research Methods*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.